

Austatud lugeja

Iga päev toob õiguskantsleri lauale läbilõike Eesti inimeste muredest. Kirjutavad vanemad, kelle laps jäi kooli- või lasteaiakohata või on õnnetu ega leia kuskilt abi; pöörduvad ettevõtjad, kes tunnevad, et bürokraatia pitsitab; inimesed, kes leiavad, et linn või vald on neid alt vedanud, olgu planeeringut rikkudes, ehitusloa andmisega venitades või abivajajat hoole ja toeta jättes. Kirjutavad hooldekodu elanikud, ajateenijad ja kinnipeetavad. Pöörduvad kohtualused, kelle meelest mõned kuriteokoosseisud on liiga segased ja avalik kriminaalmenetlus ise muutub karistuseks, millest ei päästa ka täielik õigeksmõistmine. Kaevatakse arstiabi või töotsijale mõeldud toeta jäämise pärast, maksudega seotud ebaõiglustunde pärast, patsiendi- või pangasaladuse rikkumise ja ebaseadusliku varjatud jälgimise kahtluse pärast.

Õiguskantslerilt paluvad abi puuetega inimesed, Eestis varju saanud ukrainlased ja need, kes tajuvad elamisloa või ID-kaardi pikendamisel halduskiusu. Hulk linna- ja vallavolikogusid ei suuda oma tööd korraldada nii, et see oleks kohaliku kogukonna huvides, mõistlik ja õiglane nii enamuse kui ka vähemuse meelest, ja otsivad siis vahemeest.

See tööloikude loetelu pole kaugeltki lõplik. Vead ja hõõrumised on inimeste omavahelises suhtluses ja riigiga läbikäimises paratamatud. Sestap ei tasu oma riiki ülearu hurjutada. Sellega, mis on hästi, harjutakse kiiresti, ja eks saa rohkem kõlapinda see, mis halvasti.

Kui vähegi saame, siis aitame. Ikka lühimat õiguspärast teed minnes. Kui Põhiseadus ja seadused aidata ei luba, siis nii ütlemegi. Püüame mürarikas elus luua selgust, seaduse või ametnikutöö veale osutades pakkuda vähemalt üht toimivat ja õiguspärast lahendust. Kui hästi see meie ametkonnal välja on tulnud, on mõistagi teie hinnata.

Suur tänu kõikidele Riigikogu liikmetele, ministritele, ametnikele ja asutuste töötajatele, kes lahenduste nimel tööd on teinud. Kõiki, kes Eestis elavad, nagu ka Eesti kodanikke väljaspool Eestit, tuleb hoolega hoida – seda nõuab Põhiseadus.

Lõppenud ülevaateastast koorub õiguskantsleri vaates välja kaks suundumust. Esiteks paistab, et ühiskonna üldine ärevus on jõuliselt tunginud koolidesse, haiglatesse, riigi- ja omavalitusasutustesse. Näeme rabadust ja vigu inimestega suhtlemisel. Varasemast sagedamini ollakse tigidad õpetaja, arsti ja ametniku peale. Kes mõnikord kahjuks vastavad samaga. Nii kannatab esimesena valmidus leida murele leidlik ja lahke lahendus. Ehk tasuks meil olla mõlemas rollis üksteise suhtes osavõtlikum, inimlikum. See toob kasu kõigile, sest kuri ja hoolimatu hoiak tabab lõpuks neidki, kes ise ei ülbitse.

Teisena joonistub välja ootus täieliku turvalisuse ja mugavuse järele koos sooviga (teisi) inimesi ümber kasvatada. Sealt ehk tulebki ettevõtlikkust karuputkena lämmatav bürokraatia ja triiv jälgimisühiskonna suunas.

Liigne bürokraatia tähendab, et põllumeest, ehitajat, kaupmeest, tehnoloogiafirmat või mis tahes muud ettevõtjat kohustatakse tegema midagi, mille vajalikkust ta ei mõista: taotlema lube ja kooskõlastusi, esitama aruandeid, vaidlema järelevalveametnikega. See kõik segab, kulutab aega, raha ja närve. Iga täiendava nõude eest saab arve maksumaksja: reegli täitmist peab keegi ju kontrollima. Kontrollimisest tekkivad vaidlused tähendavad omakorda kulu. Need kulud ja vaidlused jõuavad sageli õiguskantsleri lauale või kohtusse.

Saame kõik väga hästi aru, miks arstilt või ka näiteks bussijuhilt nõutakse dokumentaalset kinnitust erialaste oskuste ja töökogemuse kohta. Sama kehtib ka näiteks ohutu toidu kohta. Kui kaup pole usaldusväärne, siis ei tohi seda müüa. Kõik nõuded peaksid olema põhjendatud, sündima koostöös arstide, transpordifirmade ja toidutootjatega. Täiesti mõistetav on ka laste, eakate või puuetega inimeste tõhus kaitse rünnakute eest. Nagu ka seismine ausa konkurentsi poolt ja elukeskkonna saastamise vastu.

Lämmatavana kipuvad aga mõjuma need reeglid ja nõuded, mis arusaadavat eesmärki tegelikult ei teeni.

Ülemääraseid või ideoloogiliste eesmärkidega kitsendusi ei ole poliitikud ega ametnikud harilikult ise välja mõelnud. Neid on nõudnud mõni häälekas huvigrupp. Kui midagi ette heita, siis ehk seda, et ettevõtlikkust pärssivate liialduste nõudmisele pole osatud või tahetud vastu seista ei Eestis ega Euroopa Liidus tervikuna. Nii kulutame lisaplasti, mis hoiab korgi piimapaki küljes, uus auto „abistab“ lakkamatult juhti ja kanakasvataja peab tõestama, et kana heaolu kasvab murul, aga mitte kunstkattel.

Eestis kinnitab kanda fobokraatia ehk hirmu võim. See on vesi nii ülereguleerimise kui massjälgitamise veskile. Karda eestimaist maasikat, droone ja meres-järves ujuda. Karda tuulikuid, põlevkivi, hunte-karusid ja vange. Karda teeäärset suitsukala ja kasevihta. Karda tehisintellekti, haigust ja sõda. Otsi kõikjalt märke, et asi on halb ja lootust pole.

Hirm halvab ja muudab haavatavaks, see toodab umbusku ligimese vastu ja üldist rahulolematust. See kõik töötab vastu bürokraatliku koorma kahandamisele ega lase inimestel oma elu täiel rinnal elada.

Sestap tasuks ehk mõelda, kuidas muredega tegelda ja hirme vähendada. Tulevik pole ilmtingimata tume. Hea oleks näidata, miks on mõtet unistada, unistusi teoks

teha, elu Eestiga siduda. Seda kõike vaba ühiskonda kahjustavate ülemääraste piiranguteta, sest näiline turvatunne annab tagasilöögi.

Kui küsida, kas bürokraatiat on liiga palju, vastatakse pigem jah. Kui aga mõni ülemäärane reegel vaidlustada, kõlavad vastuhääled. Mõeldagu kasvõi sellele, kuidas noored seaduslikult soovi- ja jõukohast tööd teha saavad. Raske on selgitada, et inimühiskonnas ei saa riske nulli viia. Ei ole vajagi, sest nii lämmatatakse pealehakkamine ja tegutsemisjulgus, kaob mõistlik ettevaatlikkus ja osavus. Eeldus, et õnnetuse juhtumise ohtugi pole, tekitab juba ise ohu.

Korra, julgeoleku ja mugavusega õigustatakse andmete kogumist, kasutamist ning üha laialdasemat jälgimist. Vaieldamatult on vaja kurjategijaid jälitada, samuti tõkestada kavandatavaid kuritegusid. Seda lubab ka Põhiseadus, mõistagi eeldusel, et kuritegudeks ei peeta tegusid, mida vaba ühiskond ei tohiks keelata.

Möödunud ülevaateaastral pörkusid ühelt poolt korrakaitse- ja julgeolekuasutustele lisavolituste andmise soov ja teisalt uskumus, justkui seniseidki volitusi kuritarvitataks ja kontrolli polekski. Saame oma kontrollkäikude tulemusel kinnitada, et süsteemseid kuritarvitusi ei ole. Nagu igas töös ja inimeste elus üldse võib tekkida vigu ja vastuolusid. Olukord, kus keegi milleski kunagi ei eksi, pole inimühiskonnas mõeldav. Tunnustame kontrollitud asutusi avatud koostöö ja tehtud paranduste eest.

Väga põhjalikku kaalumist ja ilmselt Riigikohtu pilku vajaks inimeste muutmine tehnoloogiast sedavõrd sõltuvaks, et kaovad inimlik vastutus ja otsuste põhjendamis- ning parandamisvõime. Inimene peab juhtima tehnoloogiat, mitte vastupidi. Kõik, mis on tehnoloogiliselt võimalik, ei ole vajalik ega õige. Paraku kipub see vahel praktikas ununema.

Mõnikord on tehnoloogiline lahendus juba ostetud, ja alles siis selgub, et seaduslikult seda kasutada ei saagi. Sestap tuleb sageli üle selgitada, et põhiõiguste varasemast ulatuslikumaks piiramiseks ei tohi kulutada sentigi maksumaksja raha enne, kui piirangut lubav seadus on olemas.

Seal, kus see on õigustatud, tuleb inimeste õiguste ja kohustuste üle otsustamisel kasutada tehisintellekti. Õiguskantsleri ametkond on esimesed kontrollkäigud tehisintellekti kasutavatesse asutustesse juba teinud. Oleme võtnud hoiaku, et tühjast tüli ei tee, hindame riske loogiliselt ja sisuliselt. Põhiseadus nõuab, et riigiasutused kasutaksid tehisintellekti vaid nii, et põhiõigusi ei rikuta. Vastutab riik ja inimesel peab alati olema võimalus masina tehtud otsust vaidlustada. Vaidlustada nii, et sellest ka kasu on – säilima peab oskus ja jaks automaatseid otsuseid üle kontrollida ja julgus neid vajadusel parandada.

Ülevaateaastral tuli korduvalt ka meenutada, et seadus on olemuselt kokkulepe selle kohta, mis on lubatud ja mis on keelatud, kuidas õigused ja kohustused jagatakse.

Riigikogus on esindatud kõik suurema kandepinnaga ilmavaated ja huvid. Eesti kokkuleppedemokraatias tulebki need vaated ja huvid läbi kaaluda, otsida lahendust, mis on enamuse meelest parim.

Heast kokkuleppest saavad osalised aru. Ja need osalised ei ole üksnes Riigikogu liikmed, vaid kõik, kes seadust täitma peavad. Paraku on üha rohkem seadusi, mida lugedes pole selge, kes ja mida peab tegema. Sageli pannakse seadusega ühte patta seletuskiri. Öeldakse lausa, et pole lugu, parandame või täiendame seletuskirja. Või et seaduse asemel määratakse õigused ja kohustused arengukavade, juhendite, teekaartide või muuga.

Isikute põhiõigusi tohib piirata üksnes selge seaduse alusel. Seadusest enesest peab olema selge, mis on lubatud ja mis keelatud. Seletuskirjad on sageli – oletatavasti suurte keelemudelite abiga – paisunud üle mõistliku piiri. Seletuskirja mõte peaks olema aidata eluliste näidete varal mõista, mis on seaduse mõju, mis uute normide tõttu inimeste jaoks edaspidi teistmoodi on.

Tehisaru vohava tekstiloomega on hädas kõik riigiasutused. Juba on laekunud ka kaebusi nende ametnike peale, kes tehisaruga tehtud dokumendid lühidalt ja selgelt esitada paluvad. Eesti õigusruumi rikastab kohtulahend, mis pani tehisaru toodetud valede eest vastutuse kaebajale.

Inimese muret on lihtsam mõista, kui ta on selle kirja pannud lühidalt ja lihtsalt, oma sõnadega. Ei kohus, ametnikud ega ka õiguskantsleri ametkond vaja lehekülgede kaupa tehisintellekti koostatud juttu, kus segamini oluline ja ebaoluline, faktid ja väljamõeldised, ning tagatipuks ka kõik see, mida ametnik tehisaru meelest vastama peab.

Kõikidel – ka õiguskantsleri ametkonnal – tuleb kiiresti õppida tehisaru kasutama nii, et töö on kiirem ja parem. Õppida ehitama agente ja andma tarku ülesandeid suurtele keelemudelitele. Vastutama ja loovalt mõtlema peab siiski jääma inimene.

Head lugemist!

Ülle Madise

õiguskantsler